

Василь Стрілець

НЕВДАЛА СПРОБА «УКРАЇНІЗАЦІЇ» УРЯДУ
(ПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ-
ФЕДЕРАЛІСТІВ У ПЕРШІ ДНІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО)

У статті розглядаються заходи Української партії соціалістів-федералістів щодо здобуття урядової влади у перші дні Української Держави 1918 р.

Vasyl' Strilets'. Unsuccessful attempt of the government's «ukrainization» (the position of the Ukrainian socialists — federalists party in the first days of the Ukrainian state of getman Skoropadsky). The article deals with the measures taken by the Ukrainian Party of Socialist-Federalists to gain government power in the first days of the Ukrainian State in 1918.

Прихід до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. П. Скоропадського та формування ним уряду зумовили вихід на першорядну роль у політичному житті країни Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) як буржуазно-демократичної за своєю суттю партії. Безпосередні учасники й очевидці тих подій приділили їм значну увагу як переломним і залишили чимало суперечливих та здебільшого упереджених свідчень. Так, за спогадами В. Андрієвського, С. Шемет — лідер Української хліборобсько-демократичної партії — партії, причетної до гетьманського перевороту, засуджував соціалістів-федералістів, які, на його думку, «вбрали на себе білі рукавички і не хотіли забруднити

чистоти своїх «соціалістичних» традицій співробітництвом з якою б там не було, а все ж українською владою»¹.

Українські есери звинувачували соціалістів-федералістів у тому, що вони разом із «хліборобами» допомогли австро-німецьким військам знищити народну, національну державність та «посадити замість неї (під фальшивим іменем гетьмана української держави) зародок московської чорносотенної «єдиної неділимої»². Орган Української народної партії газета «Голос» через два роки після перевороту оцінила позицію соціалістів-федералістів як помилкову, бо вони, відсахнувшись від гетьманської влади, заклали основу панування російської реакції, «що своїми контрибуціями та карами на селян викликала вибух большевизму»³.

За словами міністра сповідань в уряді Української Держави В. Зінківського, соціалісти-федералісти «погидували» блокуватися з російськими промисловими та землевласницькими колами й «поміркowanими українцями» і цим самим «з точки зору «самостійної України»... зробили тоді... непоправну помилку»⁴. Представник УСДРП на переговорах із німецьким генералом Гренером В. Винниченко закидав соціалістам-федералістам брак рішучості, що мовби завадило їм прийняти «німецько-гетьманські пропозиції». За умови їх прийняття УПСФ, зазначає автор «Відродження нації», було б урятовано національний характер держави⁵.

З цієї ж причини обурювався УПСФ і Л. Жебуньов. У листі до обізнаного зі справжньою позицією соціалістів-федералістів М. Василенка, якому гетьман після невдалої спроби М. Устимовича доручив сформував уряд, Л. Жебуньов писав: «...Сумую і обурююсь з приводу позиції і тактики с[оціалістів]-ф[едералістів]... Сумую з того приводу, що хто ж надаватиме українського характеру новому правительству помимо Вас?»⁶ Той же М. Василенко наприкінці 20-х років, відзначаючи усвідомлення німецькою стороною значення національного питання в Україні, писав: «Партія чи група, яка сприймала це і була наскільки діяльна, щоб допомогти німцям в отриманні хліба, могла б розраховувати на їх підтримку. В цьому напрямку німці... вели переговори з Винниченком і Єфремовим. Але на їх діловитість мало надіялись». М. Василенко зауважив, що під впливом командування австро-угорських військ одночасно велися переговори представників гетьмана з неукраїнськими, переважно комерційними колами⁷.

У 1921 р. лідер УСДРП І. Мазепа стверджував, що коли німецьке військово командування запропонувало есефам урядову владу,

«то ця так звана українська буржуазія так перелякалася своєї слабости, що прогавила всю справу»⁸. Видатний учений В. Вернадський у своєму щоденникові переповідає оцінку позиції УПСФ її полтавським членом К. Товкачем, із якої випливає, що партія погоджувалася вступити в уряд і «змінити політику», але не довіряла «москвофілові» П. Скоропадському⁹. Виключений з УПСФ у зв'язку з описуваними подіями, Д. Дорошенко звинувачує колишніх однопартійців у провалі переговорів із гетьманом: «Три тижні торгувались ес-ефи за портфелі і принципи і що ж? Дотягли того, що до кабінету ввійшли здебільшого люди не національного напрямку... А хто ж боронив узяти міністерство (*тобто уряд*. — В. С.) в свої руки?» — ображено запитував він¹⁰.

Тодішній лідер УПСФ С. Єфремов, оцінюючи вищенаведені твердження В. Винниченка й Д. Дорошенка, звинуватив їх у фантазуванні і «свідомому й несвідомому перекручуванні та самовиправдовуванні чужим коштом», хоча й сам не уник такого перекручування. Так, не жалкуючи за тим, що не вдалося в той час «українізувати» уряд, С.Єфремов стверджує: «Я вважав (і вважаю), що ні один чесний громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту (*так у тексті*. — В. С.), маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша «грамота» Скоропадського»¹¹. Насправді, як побачимо нижче, С. Єфремов вів переговори про вступ соціалістів-федералістів до нового уряду і прагнув до порозуміння з гетьманом. Із С. Єфремовим певною мірою розходиться один із провідних діячів партії М. Кушнір-Якименко, який на початку 1919 р. писав: «Українська демократія, властиво, її уміркована частина, зараз після перевороту робила спроби співробітництва з Гетьманом, але до порозуміння не дійшло, бо ні одна українська партія не могла йти на боротьбу зі своїм народом, яка тоді намічалася керуючими колами»¹².

Однак реально події розгорталися дещо інакше, ніж про це писали навіть безпосередні їх учасники. В останні дні влади П. Скоропадського, коли час посприяв проясненню ситуації зі становленням Гетьманату, директор департаменту Державної Варти в доповіді міністру внутрішніх справ однозначно стверджував, що УПСФ після повалення Центральної Ради підтримала гетьмана П. Скоропадського¹³. Однак цього есефи ніде офіційно не заявляли. «Ця партія (*УПСФ*. — В.С.) готувалася стати до влади у ті дні, коли влада... була вилучена з рук українських соціалістів-революціонерів», — писала катеринославська газета «Наш луч»¹⁴.

Стосовно тодішніх політичних заяв, то, не симпатизуючи ані українським партіям, ані гетьману, меншовицька «Киевская мысль» влучно зауважила: «...варто відмітити цю метушню навколо міністерських крісел, метушню тим більш повчальну, що в ній немало фальшивих поз і завідомо нещирих з обох сторін заяв та тверджень»¹⁵. Однак заяви ці були зроблені вже після того, як відбулися основні події, тобто після затвердження уряду Ф. Лизогуба. А в перші дні після зміни влади задіяні сторони, серед яких із українського політичного табору виділялася УПСФ, обмежувалися, як правило, закулісними переговорами. Щоправда, позиції їх учасників були досить нерівноправними, зокрема й у можливості виголошувати ті чи інші заяви, адже, наприклад, газета соціалістів-федералістів «Нова рада» не з власної вини не виходила у світ з 29 квітня по 8 травня.

29 квітня надвечір редакція «Нової ради» була закрита російськими офіцерами. А о 23 годині до редактора А. Ніковського прибув посланець від першого голови Ради міністрів М. Устимовича з пропозицією взяти участь у новому уряді та із запискою, в якій говорилося, що «Нова рада» не закривається, і вимагалось надіслати наступне число газети на цензуру. А. Ніковський відхилив пропозицію М. Устимовича, проігнорував його вимогу стосовно цензури, відповівши посланцеві, що новому урядові було б вигідне наступне число «Нової ради», бо «жодної оцінки подій... ми не встигли дати, а зате наша передова стаття справлена виключно проти старого уряду», та заявив про рішення не випускати газету, «щоб за подвійну любезність нового уряду не зробити несаможіть йому послуги»¹⁶.

9 травня у першому після згаданої перерви числі «Нової ради» був надрукований лист М. Устимовича, в якому йшлося про намічений ним у перший день перевороту склад гетьманського уряду. Від УПСФ до нього мали ввійти К. Мацієвич як міністр земельних справ, С. Шелухин як міністр юстиції, А. Ніковський як міністр праці, О. Шульгин або О. Лотоцький як міністр закордонних справ і колишній радикал-демократ В. Леонтович як міністр промисловості. М. Устимович стверджував, що відмова соціалістів-федералістів від участі в уряді змусила і його відмовитися від посади прем'єр-міністра. Щоправда, М. Устимович згадав і про неприйняття його як отамана Ради міністрів з боку великих землевласників¹⁷. З цього приводу «Нова рада» зауважила, що М. Устимович не вів переговори з Головним комітетом УПСФ,

а пропозицію увійти в уряд отримали лише деякі соціалісти-федералісти (А. Ніковський, С. Шелухин, О. Шульгин, К. Лоський). Усі вони відмовилися, а С. Шелухін заявив, що «зробить так, як скаже партія». Загалом же партія, як підкреслила «Нова рада» з огляду на опубліковані за підписом М. Устимовича закони, можливості співробітництва з новим урядом не обговорювала¹⁸. Отже, певною мірою був правий Л.Цегельський, стверджуючи, що коли в Україні після 29 квітня не утворено українського національного уряду і коли М.Устимович склав місію утворення такого уряду, а прийшов натомість уряд Ф. Лизогуба, «то се сумнівної вартости «заслуга» с.-ф., чи пак їх лідерів з «Нової ради»¹⁹.

Чому ж партія, яка знала про переворот за декілька днів до нього і сподівалася на співучасть в урядовій владі, не підтримала М. Устимовича? Очевидно, соціалістів-федералістів уразив насамперед недемократичний характер перших законів нової влади. «Партія с.-ф., яка в основу свого державного світогляду поставила принцип республіканський з нахилом навіть до соціалізму, правда, еволюційного... абсолютно не могла бути прихильною до перевороту, який клав у основу своєї політичної концепції монархічний принцип», — дещо перебільшуючи зазначав Л. Білецький²⁰. Несподіванкою для есефів виявилася і поведінка реакційних російських кіл, зокрема репресивні брутального характеру акції загонів російських офіцерів. Показовим у цьому плані є не тільки вищезгадане закриття «Нової ради», а й історія з губернським комісаром Київщини, членом Головного комітету УПСФ О. Саліковським. Від арешту в ніч з 29 на 30 квітня у власній квартирі озброєним загонем російських офіцерів О. Саліковського врятувала лише його відсутність удома²¹.

Усе це приголомшило багатьох есефів і викликало розгубленість навіть у деяких членів Головного комітету партії, що яскраво ілюструє поведінка І. Феценка-Чопівського на 5-му українському з'їзді Київщини. Виступаючи на його засіданні 30 квітня, він закликав селян, які становили основний контингент з'їзду, зберігати спокій, орієнтуватися на українську інтелігенцію й довіряти їй та запропонував послати делегацію до німецького посла Мума з приводу арештів у Центральній Раді²². На засіданні з'їзду 1 травня І. Феценко-Чопівський виголосив невелику емоційну промову з приводу перевороту, яка закінчувалася словами: «Всі наші здобутки, земля і воля в небезпеці». Ці слова викликали плач майже всіх присутніх, не втримався та заплакав і І. Феценко-

Чопівський, який усе ж закликав учасників з'їзду організуватися та не допускати жодних «окремих виступів», особливо збройних²³. У постанові з'їзду висловлювалось обурення та протест проти перевороту 29 квітня²⁴.

Але вже наступного дня — 30 квітня — лідери УПСФ оговталися й розпочали інтенсивні переговори з керівниками інших українських партій, австро-німецьким військовим командуванням і новою владою. Так, М. Василенко, якому гетьманом 30 квітня було доручено сформувати уряд не пізніше 22-ї години 1 травня, 2 травня в розмові з кореспондентом «Киевской мысли» повідомив, що намагався досягти угоди з соціалістами-федералістами, відвідував засідання їх Головного комітету та переконував їх терміново вступити в уряд, попереджуючи, що в разі відмови йому доведеться сформувати кабінет з інших елементів, повністю придатних для ділової творчої праці, «але які не матимуть такої чіткої національної фізіономії, як соціалісти-федералісти». За словами М. Василенка, лідери есефів уранці 1 травня заявили про те, що їхня партія майже вирішила відмовитися від участі в новому уряді, але не прийняла остаточного рішення. Через декілька годин, продовжив він, на зустрічі з С. Шелухиним останній заявив про заборону партії на участь її членів в уряді. І хоча ввечері О. Шульгин у записці М. Василенку прохав його затримати формування уряду, воно все ж відбулося в ніч з 1 на 2 травня²⁵. Але М. Василенко чомусь жодним словом не згадав, які ж умови ставили соціалісти-федералісти, та й твердження про їх наміри відмовитися від участі в уряді видаються сумнівними у світлі архівних документів.

Записник А. Ніковського, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, дає змогу дізнатися про дійсні мотиви, плани та позицію есефів. Партія й до формування М. Василенком попереднього складу уряду і, ймовірно, після — до 4 травня — на переговорах із генералом Гренером та М. Василенком, на нарадах із представниками УСДРП і УПСР вимагала формування уряду включно з прем'єром зі своїх членів. Так, 5 травня А. Ніковський занотував: «Великі переговори довго. Неодмінно прем'єр — с[оціаліст]-ф[едераліст] і всі портфелі с[оціалістам]-ф[едералістам]»²⁶. 2 травня 1918 р. есефи планували висунути на посаду прем'єр-міністра — А. Ніковського, міністра судових справ — С. Шелухина, міністра освіти — В. Прокоповича, міністра продовольства й торгівлі — К. Мацієвича. Щоправда, цьо-

го ж дня на посаду міністра внутрішніх справ поряд із кандидатурою есефа О. Саліковського розглядалася й кандидатура М. Міхновського, на посаду міністра морських справ — М. Білінського, військових — О. Грекова, а на посаду міністра закордонних справ розглядалася навіть кандидатура О. Скоропис-Йолтуховського²⁷. Але, так би мовити, своїм складом уряду вимоги соціалістів-федералістів не обмежувалися. Партія вимагала негайного скликання передпарламенту за принципом представництва від різних організацій із забезпеченням у ньому переваги поміркованих елементів над соціалістичними та запропонувала розроблену, очевидно, ще до перевороту конституцію української держави, що визначала гетьмана як тимчасового президента в загальній парламентській системі²⁸. Про цю ж конституцію говорив і С. Єфремов на травневому цього ж року з'їзді партії, відмітивши, що вона виявилася неприйнятною для господарів становища²⁹. На цьому ж з'їзді С. Єфремов зауважив, що партія одразу після перевороту зрозуміла, що «гетьманщина *conditio, sine guano* (необхідна умова, без якої не можна щось зробити. — В.С.)»³⁰. Тому на нараді представників УПСФ, УСДРП та УПСР 1 травня 1918 р. він заявляв про необхідність порозуміння з гетьманом П. Скоропадським³¹.

Очевидно, інформація про справжню позицію УПСФ у досить спотвореному вигляді просочувалася назовні, що дало змогу «Киевской мысли» 4 травня зауважити: «Партія соціалістів-федералістів, очевидно, не відмовляється від можливості участі в новому уряді в разі визнання останнім низки умов... Умови ці визнані керівниками уряду неприйнятними, і тому питання про участь соціалістів-федералістів у новому кабінеті знаходиться в залежності від їх згоди піти на досить серйозні поступки»³².

Видається, що соціалісти-федералісти переоцінили своє значення як опозиційної попередньому соціалістичному урядові партії, вважаючи, що австро-німецьке командування та гетьман муситимуть робити ставку на них і не усвідомлювати потенцій російських політичних сил, зокрема партії кадетів, їх здатності пристосуватися до нових умов, істотно скоректувати хід подій на свою користь. Мав рацію В. Винниченко, стверджуючи, що кадекти, представники російської аграрної й промислової буржуазії «встигли присунутись ближче до німців і до влади»³³. Про це в зауважованій формі говорив на з'їзді кадетської партії в Україні міністр торгу й промисловості в новому уряді С. Гутник: «Переворот був задуманий і не здійснений тими колами, представники

яких увійшли в уряд. Переворот був здійснений тими колами, у яких, очевидно, були інші наміри, а не ті, які є в усього складу уряду»³⁴. Очевидно, що в першому реченні наведеної цитати йдеться про російські політичні сили, передусім про кадетів, у другому — про австро-німецьке військове командування та ті українські політичні сили, які безпосередньо сприяли державному перевороту 29 квітня. Есефів увела в оману посилена увага до них з боку австро-німецького військового командування і гетьмана в перші дні після перевороту. Увага ця зумовлювалася значенням національно-державного фактора в житті України та деклараціями партії про здатність реалізувати такий варіант соціально-політичного й економічного розвитку країни, який би задовольнив останніх. Так, ще напередодні перевороту представник австро-угорського уряду запевняв тодішнього міністра торгу і промисловості І.Фещенка-Чопівського в тому, що він підтримає останнього як міністра і за нових обставин³⁵.

Однак соціалісти-федералісти, котрі не планували і не здійснювали переворот, невдовзі були відсунуті на другорядні ролі в політичному житті України. Слушно зауважив з цього приводу І. Мазепа вже на початку 40-х років: «Після проголошення П. Скоропадського гетьманом влада на Україні фактично опинилася в руках російських реакційних кіл. Українські буржуазні угруповання не виявили належних сил для того, щоб поставити під своє керування політику гетьманської влади»³⁶. Показовим у цьому відношенні є продовження історії з колишнім губернським комісаром Київщини О. Саліковським, про спробу арешту якого згадувалося вище. 3 травня міністр внутрішніх справ М. Василенко письмово поклав на нього усю відповідальність за підтримання спокою й порядку в Київській губернії. Але відповіддю на лист О. Саліковського до прем'єр-міністра Ф. Лизогуба зі згадкою про спробу арешту та вимогою отримати вибачення стало призначення на місце київського губернського старости О. Саліковського відомого українофоба Чарторижського³⁷.

Зрештою, непоступливість гетьманської сторони і сформування уряду з кадетів і тих, хто поділяв їхні погляди, змусили партію змінити тактику. 5 травня А. Ніковський, продовжуючи подану вище думку про переговори та про плановану монополію есефів на уряд, записав: «Тепер треба інакше й увійти клином»³⁸, маючи на увазі урядову владу та спосіб її здобуття. Але як «інакше» треба було діяти в нових умовах, лідери партії на той час ще не

увяляли. Про це свідчить пояснення А. Ніковського, яке було надруковане 9 травня в газеті Катеринославського губернського земства «Народне життя» і в якому друга людина в УПСФ вводила в оману громадськість, заявляючи про свою нібито непричетність до попередніх переговорів³⁹.

Така позиція суперечила настроям рядових членів партії. Наприклад, загальні збори есефів Кременчука, що відбулися 8 травня, одногосно прийняли постанову, в якій з огляду на історичний момент, коли «повинно покласти найміцніші підвалини нашого державного існування», наголошувалося на необхідності для УПСФ взяти безпосередню участь у складі гетьманського уряду⁴⁰. Доречно буде додати, що цією ж постановою кременчуцькі соціалісти-федералісти закликали українські політичні сили забути на певний час партійні протиріччя і об'єднатись у справі побудови власної держави⁴¹.

9 травня УПСФ нарешті оприлюднила своє ставлення до нової влади. Перше за гетьманату число «Нової ради» вийшло цього дня і майже повністю було присвячене оцінці подій, що відбулися. Редакційна стаття містила рішуче негативну оцінку з'їзду хліборобів-власників і сформованого уряду, але постаті гетьмана не торкалася⁴². З надзвичайно гострою оцінкою Центральної Ради та есерівського уряду виступив у цьому ж номері «Нової ради» і С. Єфремов. Лідер УПСФ зазначив, що він щодня з жалем та тривогою писав «про наш нездатний і в нездатності своїй злочинний уряд», що йому доводилося нагадувати «і нашому революційному парламентові правдиві слова старого римлянина, що мудрий знає, коли йому слід померти»⁴³. Водночас С. Єфремов відмітив реакційність нового режиму, прихід до урядової влади ворожих українській державності політичних сил та застеріг владу від «експериментів справа»⁴⁴.

Таким чином, у перші дні гетьманату соціалісти-федералісти могли б стати, але так і не стали провідною політичною силою, не стали навіть урядовою партією. Лише два тижні існування так званого другого кабінету Ф.Лизогуба (жовтень-листопад 1918 р.) стали для соціалістів-федералістів спробою вивести Україну на демократичний шлях розвитку, перехопити ініціативу з рук російських політичних кіл, використати реальні внутрішні й зовнішні обставини для становлення державності України. І хоча в тих умовах їх політика була приречена на поразку, однак залишилася в історії як одна зі спроб національного буржуазно-демократичного державного будівництва. Та якби після перевороту 29 квітня 1918 р.

як неминучого наслідку попередніх колізій Української революції разом із П. Скоропадським виступили есефи, то Українській Державі судилася б інша доля, принаймні за справедливим твердженням М. Шаповала український народ не позбувся б гетьмана так швидко.

-
- ¹ *Андрієвський В.* З минулого: В 2-х т. — Берлін, 1923. — Т. 2. — С. 147.
- ² *Григорій Н.* На політичні теми («Руїнники» й «будівничі») // Нова Україна. — Прага, 1926. — Листопад. — С. 20.
- ³ *Богун М.* В справі польсько-українського порозуміння // Голос. — Могилів, 1920. — 23 трав. — С. 1.
- ⁴ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — Москва: Вече, 1995. — С. 22.
- ⁵ *Винниченко В.* Відродження нації: В 3-х ч. — Київ — Відень: Дзвін, 1920. — Ч. 3. — С. 34.
- ⁶ ІР НБУ — Ф. 40. — № 1346 — 29. — Арк. 1.
- ⁷ Там само. — № 1254. — Арк. 2.
- ⁸ *Мазепа І.* Три періоди української революції // Вільна Україна. — Львів — Київ, 1921. — № 1. — С. 31.
- ⁹ *Вернадский В.* Дневники: 1917–1921 (октябрь 1917 — январь 1920). — К.: Наукова думка, 1994. — С. 81.
- ¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920): В 4-х ч. — Мюнхен, 1969. — С. 255–256.
- ¹¹ *Єфремов С.* Щоденники (1923–1929). — Київ: ЗАТ «Газета Рада», 1997. — С. 115.
- ¹² *Кушнір М.* Рік державних переворотів // Трибуна. — К., 1919. — 1 січня. — С. 1.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 8 зв.
- ¹⁴ *А.В.* Министерская гастроль (На доклад Шульгина) // Наш луч. — Екатеринослав, 1918. — 21 мая. — С. 2.
- ¹⁵ Киев, 15 мая // Киевская мысль (Утренний выпуск). — 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ¹⁶ *Ніковський Ан.* Чому не виходила «Нова рада» // Нова рада. — Київ, 1918. — 9 травня. — С. 1.
- ¹⁷ Лист М. Устимовича. — Там само. — С. 3.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Вражіння з України // Українське слово. — Львів, 1918. — 7 липня. — С. 1.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 5 зв.

- ²¹ Письмо А.О.Саликовского Ф.А.Лизогубу // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 1115. — оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 38 зв.
- ²³ Там само. — Арк. 41.
- ²⁴ Там само. — Арк. 45 зв.
- ²⁵ Новое правительство на Украине (Беседа с Н.П.Василенко) // Киевская мысль (Бюлетень). — Киев, 1918. — 2 мая. — С. 1.
- ²⁶ ІР НБУ. — Ф. 226. — № 5. — Арк. 13 зв.
- ²⁷ Там само. — Арк. 11 — 11 зв.
- ²⁸ *Ходоров І.* Соціалісти-федералісти (Письмо из Киева) // Одесские новости. — Одесса, 1918. — 30 октября. — С. 1.
- ²⁹ *Ф.С. З'їзд партії соціалістів-федералістів* // Нова рада. — Київ, 1918. — 15 травня. — С. 2.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ ІР НБУ. — Ф. 226. — № 5. — Арк. 9 зв.
- ³² Среди соц.-фед. // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ³³ *Винниченко В.* Відродження нації... Ч. 3. — С. 34.
- ³⁴ Делегатский съезд партии к.-д. на Украине // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 10 мая. — С. 2.
- ³⁵ *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя (Спогади міністра Центральної Ради та Директорії). — Житомир, 1992. — С. 42.
- ³⁶ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917 — 1921: В 3-х т. — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 54.
- ³⁷ Письмо А.О.Саликовского Ф.А.Лизогубу // Киевская мысль. — Киев, 1918. — 15 мая. — С. 1.
- ³⁸ ІР НБУ. — Ф. 226. — № 5. — Арк. 13 зв.
- ³⁹ По Україні // Народне життя. — Катеринослав, 1918. — 9 трав. — С. 4.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Наша позиція // Нова рада. — Київ, 1918. — 9 трав. — С. 1.
- ⁴³ *Єфремов Сергій.* Інтермедія // Там само.
- ⁴⁴ Там само.